

Xây dựng không gian công cộng thân thiện cho hẻm phố Sài Gòn

PGS.TS.KTS. Nguyễn Trọng Hòa

PGS.TS. Tôn Nữ Quỳnh Trân

Ngoài bộ mặt sôi động, phồn hoa, Thành phố Hồ Chí Minh còn có một bộ mặt khác tĩnh lặng hơn. Đó là hệ thống vô vàn con hẻm nhỏ, chia nhánh chân rết từ mặt tiền hoa lệ, đi sâu vào trong, tạo thành một mạng lưới với nhịp sống nhẹ nhàng. Đây là nơi mà khoảng 80% cư dân đô thị, sau một ngày làm việc đã về sống cuộc sống gia đình, gần gũi về mặt không gian với những người lân cận mà họ khá hiểu biết về nhau.

Hệ thống các con hẻm là một không gian khá độc đáo, kế thừa một phần từ thành phố Sài Gòn trước đây. Thành phố Sài Gòn trong quá trình đô thị hóa từ nông thôn, đã giữ lại trong lòng nó những con đường làng quanh co. Nhà văn Sơn Nam cho biết những con hẻm ngày trước được dành cho người đi bộ và cũng để cho xe ngựa chở hàng hóa, không chạy quá nhanh theo các con hẻm quanh co do thể đất 1[1][1]. Những con đường làng này cũng biến dạng không ngừng bởi chính yêu cầu của đô thị hóa. Bên cạnh những con hẻm có tiền thân là những đường làng ấy, còn có những con hẻm được quy hoạch trước đây khi Sài Gòn trở thành Hòn ngọc Viễn đông, kang trang hơn, thông thoáng hơn.

Tại những con hẻm, cuộc sống hàng ngày vẫn chảy với những vấn đề riêng của nó, thân thiện, gần gũi, con người nhìn rõ mặt nhau hơn, mang dấu ấn của tình nghĩa phố phường, tình làng nghĩa xóm.

Nếu chỉ đánh giá Sài Gòn bằng những đại lộ hoành tráng, những ngôi nhà cao tầng, những nhà hàng, quán cà phê sang trọng thì quả là còn khiếm khuyết. Vì bên cạnh đó vẫn còn có những khu nhà, những con hẻm với những gia đình có lối sống rất đô thị nhưng vẫn còn mang tính cộng đồng cao được giữ gìn và tiếp nối từ thế hệ này sang thế hệ khác.

Trong các con hẻm này chúng ta dễ dàng nhận thấy một cuộc sống khác hẳn với các sinh hoạt thường thấy ở các con đường mặt tiền, ở đây có nhịp độ chậm hơn, khác hẳn với sự cạnh tranh, đua chen ở bên ngoài con hẻm. Nhịp sống của các con hẻm ở thành phố vừa là nhịp sống tĩnh nhưng vẫn vừa là nhịp sống động. Nhưng cái động ở đây là cái động của những sinh hoạt văn hóa của các cộng đồng sinh sống trong các con hẻm đó. Đi sâu vào mỗi con hẻm ta cảm nhận được sự đa dạng của cuộc sống đô thị, không chỉ ồn ào náo nhiệt ở bên ngoài mà còn có những điểm nhấn sâu lắng rất phong phú về màu sắc và thể loại, để ta chiêm nghiệm rằng đô thị Sài Gòn - TP. Hồ Chí Minh còn nhiều vấn đề để nghiên cứu và cải tạo nhằm nâng cao chất lượng sống của thành phố.

Hẻm là nét đặc biệt rất Sài Gòn mà người đi xa không bao giờ quên được. Đó là những con hẻm mà ở đó chỉ có những công chức với cuộc sống sinh hoạt đều đặn sáng đi tối về cần mẫn. Những con hẻm như thế này không có gì là nhộn nhịp nhưng lúc nào cũng gọn gàng, tươm tất và sạch sẽ. Đó có thể là một hẻm nghề - nơi tập trung những con người cùng sống chết với một nghề qua bao đời thịnh suy nhưng lúc nào cũng có những nghề nhân tâm huyết với nghề. Đó cũng có thể là hẻm của cộng đồng những người theo một tôn giáo nhất định, họ có quy tắc sống và ứng xử đặc trưng triết lý sống của tôn giáo ấy. Hoặc là những con hẻm của người Hoa, Chăm, Khmer với những sinh hoạt cộng đồng đặc biệt. Hoặc là hẻm của các cư

dân có cùng quê hoặc cũng có thể là một con hẻm ẩm thực với nhiều hàng quán buôn bán đủ loại đồ ăn, thức uống tạo thành một nét riêng rất Sài Gòn.

Sinh hoạt của con người trong hẻm có khác nhau theo lứa tuổi. Đối với các người trung niên, lớn tuổi, đó là nơi ngồi lại với nhau để cùng chơi một ván cờ, uống một ly trà và cùng bàn chuyện thời sự, tin tức. Đối với bọn trẻ con, đó là nơi cùng nhau chơi đùa, nơi tập thể dục, nơi sinh hoạt tập thể, là những dịp mà chúng được nâng cao tinh thần đoàn kết và tinh thần tập thể. Đối với những người bốn ba kiem sống ở bên ngoài, thì con hẻm là nơi tĩnh lặng mà căn nhà của họ ẩn mình, chờ đợi họ trong một không khí thư giãn, giúp họ giải tỏa đi nhiều căng thẳng do cuộc sống mưu sinh mang lại. Vì thế các con hẻm mang màu sắc khá tương phản với các khu mặt tiền luôn sống động, náo nhiệt.

Tùng con hẻm Sài Gòn có mảnh đời riêng của nó. Trải qua bao biến động thăng trầm của đời sống phố thị, hẻm ở Sài Gòn - TP. Hồ Chí Minh với những đặc trưng riêng của nó vẫn tồn tại trong cơ thể đô thị đang ngày càng phình to. Cuộc sống phố thị ồn ào, tất bật càng làm cho con người quý trọng không gian sống yên tĩnh nơi con hẻm sáng đi tối về của mình hơn. Không gian sống ấy dù nhỏ, dù còn nhiều bề bộn, chưa sạch đẹp nhưng thật sự là nơi gắn kết các cá nhân trong gia đình, là nơi con người chia sẻ những giá trị sống cho nhau, nơi con người sinh ra và lớn lên và cũng có khi từ đó mà đi xa. Vì thế hẻm phố và cuộc sống hẻm phố ở Sài Gòn - Thành phố Hồ Chí Minh đã trở thành những giá trị đặc biệt trong văn hóa đô thị Sài Gòn - TP. Hồ Chí Minh.

Bên cạnh những giá trị thiên về phi vật thể của những con hẻm là những thực tại nhứt nhối, không dễ nhìn của chúng. Đó là hình ảnh của hàng mớ kiến trúc nhà không ăn khớp với nhau, thiếu quy hoạch, hạ tầng không đồng bộ, rất ít cây xanh và nhất là rất ít không gian công cộng, không gian sinh hoạt cho cộng đồng có điều kiện giao lưu. Trong cuộc sống hiện tại của cộng đồng cư dân trong hẻm, phần nhiều do cuộc sống mưu sinh nên họ đã vô tình biến con hẻm nơi mình sinh sống trở nên bề bộn, không trật tự. Sự xâm chiếm không gian công cộng đã biến những con hẻm trở thành nơi thuận tiện cho cư trú, xộc xệch, khó coi.

Có nhiều nguyên nhân dẫn đến tình trạng như trên. Nguyên nhân nằm ở cả hai phía, ở người dân và ở cả chính quyền địa phương. Người dân, trong con thềm đất, người này lấn một miếng mặt bằng, người kia nhô ra một cái ban công, chỉ nhằm đến việc tăng diện tích sử dụng cho riêng gia đình mình, làm con hẻm chật chội, ngoằn ngoèo. Bên cạnh đó là những người thiếu ý thức gây ô nhiễm, hoặc lấn chiếm hẻm làm nơi buôn bán.

Chính quyền địa phương thì nể nang, hoặc không có trình độ, để cho tình trạng lấn chiếm, ô nhiễm ở các con hẻm kéo dài, gây phản cảm nơi người dân. Từ đó, con hẻm, nơi cuộc sống của họ đang trải qua, trở nên xa lạ với họ, tình cảm gắn bó yếu ớt.

Vì vậy, quy hoạch không gian công cộng và đồng thời tạo dựng không gian cộng đồng trong hẻm là cách để giữ gìn những giá trị văn hóa của hẻm phố Sài Gòn vì chính không gian cộng đồng có vai trò quyết định rất lớn đến tình cảm thân thiện của cư dân.

Cư dân đô thị thường được đánh giá là những người có cuộc sống theo kiểu "đèn nhà ai nấy rạng", cuộc sống cá nhân được đề cao. Quan hệ giữa họ "thoảng qua", "hời hợt" như nhiều nhà xã hội học đô thị đã nhận xét[2][2]. Tình hàng xóm, láng giềng vì thế cũng nhạt nhẽo đi, không phải như ở nông thôn là "bán bà con, mua láng giềng gần". Tuy thế, trong không gian gần gũi của các con hẻm, tình làng nghĩa xóm, hay đúng hơn, tình phố phường không mất hẳn mà vẫn còn khá rõ nét.

Tổ chức tốt không gian công cộng và nhất là không gian công cộng đồng cho cư dân hẻm phố là tạo điều kiện cho người dân tích cực tham gia sinh hoạt, làm cho người dân gắn bó với nhau và có mối quan hệ thân thiết trong không gian công cộng.

Những sinh hoạt cộng đồng của con hẻm không đòi hỏi phải đầu tư lớn, mà rất đơn giản, nhưng nếu được chăm sóc, thì sẽ hun đúc tình thân thiện, tính cộng đồng. Đó là những sinh hoạt có tổ chức như những buổi họp tổ dân phố, những buổi đi bộ vì người nghèo, vì nạn nhân chất độc da cam, những buổi đọc sách của phòng đọc sách của tổ dân phố, những buổi chiếu phim, những sinh hoạt ông bà cháu; hoặc những sinh hoạt không chính thức như buổi cùng tập dưỡng sinh, cùng đi bộ, đánh cờ tướng, uống trà, uống cà phê trước nhà, trẻ con vui chơi... Tất cả những sinh hoạt ấy, nếu được tổ chức tốt và có những phương tiện về vật chất thì có tác dụng giáo dục cao, làm cho mọi người hiểu nhau hơn, làm cho sự va chạm giữa láng giềng, nếu có, thì cũng không sắc nhọn, làm cho trẻ em mạnh khỏe, yêu đời, người già có không gian giải trí, người phụ nữ trong gia đình yên tâm về môi trường lớn lên của con cái.

Không gian công cộng cho sinh hoạt của cộng đồng thật ra cũng không phải là những gì to tát, phức tạp. Theo như chúng ta quan niệm, không gian công cộng là những nơi mà mọi người có thể tiếp cận miễn phí, thì không gian công cộng của hẻm phố là chính bản thân con hẻm, là một góc trống đầu đó, là băng ghế, thảm cỏ, bảng chỉ dẫn, thùng rác, là những địa điểm sinh hoạt chung của cộng đồng như phòng đọc sách, phòng họp tổ, đình, chùa, nhà thờ...

Làm cho những không gian công cộng ấy trở nên sạch sẽ khang trang, tạo thêm một vài tiện nghi, đưa vào một ít màu xanh, đem đến cho chúng một bộ mặt thân thiện thì người dân không vô cảm trước chúng mà có cảm tình hơn, trở nên gắn bó hơn với không gian ấy vì những nơi ấy sẽ rất gần gũi với những ngày tháng êm đềm, những buồn vui trong cuộc đời của họ.

Nâng cấp không gian công cộng trong các hẻm phố cũng đồng thời là nâng cấp chất lượng sống của cư dân trong hẻm. Khung cảnh đẹp, xanh, sạch, không khí đậm ấm, an ninh làm tăng giá trị thực tế của nơi sống, làm cho cư dân tự hào về nơi mình ở, từ đó nảy sinh nhiều hành động tích cực để bảo vệ và phát huy vẻ đẹp ấy.

Mỗi khi mà người dân trở thành thân thiện với không gian công cộng thì họ là người bảo vệ tích cực nhất, họ không vô cảm trước những hành vi vi phạm nữa, mà cảm thấy những hành vi ấy đụng chạm trực tiếp vào quyền lợi chính đáng của họ, xâm phạm vào cuộc sống của họ, của cộng đồng mà họ thân thiết. Vì thế, họ trở thành người ngăn chặn tích cực nhất những hành vi hành vi phá hoại các tiện nghi công cộng của cộng đồng.

Môi trường lành mạnh, thân thiện của không gian công cộng cũng giúp chặn đứng sự nảy nở và tồn tại các tệ nạn xã hội. Ta vẫn thường chứng kiến những công viên xấu xí, những con hẻm tối tăm là nơi có thể trở thành địa bàn của các tệ nạn xã hội, là nơi các con nghiện đến để chích choác, là ổ mại dâm hoặc thậm chí là căn cứ địa của nhóm xã hội đen như trường hợp xóm Mả Lạng, chợ Da Sà trước đây. Chính tại nơi đây, nhóm tội phạm đã khống chế, phát triển lực lượng của mình, làm xói mòn những giá trị văn hóa cộng đồng vốn yếu ớt ở đô thị để biến những người dân trong hẻm thành lá chắn bảo vệ cho chúng.

Hẻm phố tuy nhỏ bé, nhỏ như "Ngõ nhỏ phố nhỏ, nhà tôi ở đó" mà nhạc sĩ Lê Vinh đã viết trong bài hát *Hà Nội và tôi*, thật ra không nhỏ mà lại chứa đựng những giá trị nhân văn mà chúng cần biết tôn tạo và phát huy bằng những biện pháp về phát triển cộng đồng cũng như biện pháp về quy hoạch.

Những biện pháp về quy hoạch sẽ không đi ngược với xu thế phát triển đô thị nói chung và Thành phố Hồ Chí Minh nói riêng. Không thể để các con hẻm tối tăm tồn tại như khu

nhà ổ chuột trên kênh Nhiêu Lộc trước đây. Cần phải cải tạo chúng đồng thời phát triển những mặt mạnh của chúng. Có thể từ những giá trị văn hóa hẻm phố này với lối sống linh động đặc trưng của người dân Thành phố Hồ Chí Minh, ta tiến tới lập các khu đô thị mới với những tuyến phố đi bộ, tuyến phố xuyên các khu nhà hiện đại để tái tạo phong cách trên.

Hình thành những hẻm phố với không gian công cộng đáp ứng nhu cầu sinh hoạt của cộng đồng, để những hẻm phố trở nên văn minh thì đó là nguồn lực nội sinh thúc đẩy sự phát triển của thành phố.

Trích tài liệu Hội thảo chuyên đề "Đô thị hóa và cuộc sống đô thị trong tương lai ở Việt Nam - Bàn về không gian công cộng trong đô thị" tháng 08/2005